

УДК 66:332.1(575.2-17)

ВЛИЯНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ

О.Р. Имаралиев

Рассматривается влияние регионального перерабатывающего производства и качества продукции на улучшение экономической ситуации в регионах Кыргызской Республики. Одним из стратегических направлений развития перерабатывающей промышленности является организация производства экологически чистого, натурального сырья и разработка продуктов, богатых полезными ископаемыми. С помощью государственной поддержки сельскохозяйственной перерабатывающей промышленности мы можем стимулировать экономику региона, а также национальную экономику.

Ключевые слова: переработка; региональная экономика; развитие; сельское хозяйство; химический состав продуктов; национальная экономика.

АЙМАКТАРДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТАМАК-АШ АЗЫКТАРЫНЫН ХИМИЯЛЫК КУРАМЫНЫН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

О.Р. Имаралиев

Бул макалада Кыргыз Республикасынын аймактарындагы экономикалык кырдаалдын жакшырышына аймактык кайра иштетүүчү өндүрүштүн жана өндүрүлгөн продукциялардын сапатынын тийгизген таасири каралган. Кайра иштетүүчү өнөр жайды өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарынын бири болуп экологиялык таза, табигый сырьё даярдоону уюштуруу жана пайдалуу кен-байлыктарга бай продукттарды иштеп чыгуу болуп эсептелет. Биз кайра иштетүүчү айыл чарба өнөр жайын мамлекеттик колдоонун жардамы менен, аймактын экономикасына, ошондой эле улуттук экономикага дем бере алабыз.

Түйүндүү сөздөр: кайра иштетүү; аймактык экономика; өнүгүү; айыл-чарбасы; продукттардын химиялык курамы; улуттук экономика.

INFLUENCE OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF FOOD PRODUCTS ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS

O.R. Imaraliev

This article discusses the impact of regional processing production and product quality on improving the economic situation in the regions of the Kyrgyz Republic. One of the strategic directions of development of the processing industry is the organization of the production of environmentally friendly, natural raw materials and the development of products rich in minerals. We can stimulate the regional economy, as well as the national economy, through government support for agricultural processing.

Keywords: Processing; regional economy; development; agriculture; chemical composition of products; national economy.

Айыл чарба тармагы Кыргыз Республикасынын экономикасынын башкы таянычы болуп саналары баарыбызга белгилүү. Өлкөнүн жумушчу күчүнүн 40 пайызга жакыны айыл-чарбада

иштеп, бул тармак ички дүң продукциянын 20 пайызын камсыздайт.

Тилекке каршы, бул секторду модернизациялоо абдан жай ыргакта жүргүзүлүүдө, ал эми

бул өсүү ыргагы айыл жергесиндеги жакырчылыкты кыскартуу, азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо жана регионалдык экономиканы жакшыртуу үчүн жетишсиз болуп саналат. Туура эмес пайдалануудан жана натыйжасыз практиканын айынан айыл-чарба жерлери деградацияга дуушар болууда. Андан тышкары, суу ресурстарын тийиштүү деңгээлде башкаруунун жоктугу узак убакыт бою өлкөдөгү көйгөйлөрдүн бири болуу менен даале болсо өлкөбүздүн жалпы экономикасынын өнүгүүсүнө тоскоолдук кылып келе жатат.

Бул чектөөлөр менен кемчиликтер айыл жергесиндеги жумушсуздугун деңгээли жогору болуп, Россияга, Казакстанга жана башка өлкөлөргө массалык эмгек миграциясынын агымынын күчөшүнө көмөкчү болууда. Ошондой эле өлкөнүн айыл жергеси басымдуулук кылган түштүк аймагындагы айыл-чарба өндүрүшүнүн, кайра иштеп чыгуу продукцияларынын сапаттуулугунун начарлашына алып келүүдө.

Ошондуктан да мамлекет башчыбыз, 2018-жылдын “Аймактарды өнүктүрүү жылы” деп, ал эми 2019-жылдын “Региондорду өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү жылы» деп жарыялангандыгына карабастан, 2020-жылда дагы “Региондорду өнүктүрүү, өлкөнү санариптештирүү жана балдарды колдоо” жылы деп жарыялады. Бул президентибиздин кайра региондорго көңүл буруусу, анын өнүгүүсүнө басым жасоосу, мамлекетибиздин социалдык-экономикалык өнүгүүсүн ойлогондугу, мамлекетибиздин региондоруна күйгөндүгү болуп эсептелет. Анткени региондорду өнүктүрүү аркылуу жалпы мамлекетти өнүктүрүү туура багыт. Ошондуктан да учурдагы мүмкүнчүлүктү, региондорду өнүктүрүү стратегияларын, мамлекеттик концепцияларды, дүйнөлүк туруктуу өнүгүү программаларын пайдалануу керек.

Дүйнөлүк Азык-түлүк программасы берген баага караганда, азык түлүк коопсуздугунун деңгээли, тамак-аш индикаторлору да тынчсызданууну туудурууда [1].

Андыктан Кыргыз Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугун жогорулатуунун жана дыйкандардын кирешесинин деңгээлин көбөйтүүнүн үстүндө иш алып барууну жолго

салуу керек. Өлкөнүн айыл жергеси басымдуулук кылган түштүк аймагындагы чакан дыйкан чарбаларына, кайра иштеп чыгуучу ишканаларларга өзгөчө көңүл буруу менен кеп-кеңеш берүүчү кызмат көрсөтүүлөрдү, логистикалык борборлорду уюштуруу, бак өстүрүүнү жана мал чарбачылыгынын өндүрүү-сатуу процессин өнүктүрүү, айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнө инвестиция салуу, кайра иштетүүчү кубаттуулуктарды өнүктүрүү, ошондой эле айыл чарба продукциясы үчүн жаңы рынокторду ачууну жолго салуу керек.

Өндүрүштүн кайра иштеп чыгуу тармагын өнүктүрүү үчүн, “сырьё=> кайра иштетүү=> реализациялоо” кластердик моделинде, туруктуу сырьелук запастарды камдоо айыл-чарбага, ошол эле убакта чыгарылган продукцияларды ички рынокто реализациялоо жана сыртка экспорттоо тармагын жөнгө салуу калган катышуучуларга функционалдаштырылган [2].

Андыктан айыл чарба продуктыларын азык-түлүк коопсуздугунун талаптарына жараша даярдоо, кайра иштеп чыгуу өндүрүшүн сапаттуу сырьё менен камсыз кылуу негизги милдет болуп саналат. Ал үчүн мамлекеттик органдар, каржылоо мекемелери биргеликте шарт түзүү керек.

Азык-түлүк коопсуздугунун шарттарына жооп берген сырьелук продукцияларды даярдоодо айыл чарба, дыйкан-фермердик чарба тармагы агрохимикаттарды ченемдүү пайдалануу жолун колдонуу керек. Агрохимикаттарды ченемден көп пайдалануу, ГМО (гендердик модифицирленген организм) кездешкен продуктыларды даярдоо айыл чарбасынын өнүгүүсүнө тоскоол болушу толук ыктымал.

Экологиялык таза, табигый сырьелук запасты даярдоону уюштуруу жана курамы организмге пайдалуу минералдык заттарга бай продукция иштеп чыгуу, кайра иштеп чыгуу тармагынын стратегиялык өнүгүү багыттарынын бир болуп саналат. Аны менен өлкөбүздүн кайра иштеп чыгуу өндүрүшүнүн өнүгүүсүн, **Кыргызстандын туруктуу өнүгүү концепциясынын** негизинде жалпы өлкөнүн жана региондордун экономикасынын өнүгүүсүн жолго сала алабыз.

Кайра иштеп чыгуу тармагынын иштеп чыгарган продукцияларынын курамы

пайдаланылган сырьёдон гана көз каранды болуп калбастан, продукцияны кайра иштеп чыгуу учурунда курамына пайдалуу химиялык элементтерди кошуу менен өндүрүүнү жолго салуу керек. Андыктан адамзаттын организми не керектүү химиялык элементтердин тамак аш продукцияларынын курамында бар болуусунун катыштык көрсөткүчүн анализдеп туруу зарыл.

Региондук калктын жашоо шартында керектелүүчү кээ бир тамак-аш продукцияларынын курамына анализ жасасак. Кадимки суусундуктардын курамы:

➤ **Суу түтүктөрүндөгү табигый суу.** Табигый сууларда үч анион (HCO_3^- - гидрокарбонат, Cl-хлорид жана SO_4^{2-} -сульфат) жана төрт катион (кальций Ca_2^+ , магний Mg_2^+ , натрий Na + жана калий K +) басымдуулук кылат, алар негизги иондор деп аталат.

➤ **Минералдык газдалбаган “Каракой” суусу.** Коргон (Аксай) дарыясынын башкы агымында жайгашкан Кара-Кой табигый булак суусу 2 581 метр бийиктикте жайгашкан “Кыргыз-Ата” улуттук паркында № 367 болуп катталган нукура табигый булак суусу болуп эсептелет. Натрий+Калий, Магний, Кальций катиондору жана Фториддер, Хлориддер, Сульфаттар, Гидрокарбонаттар, Нитраттар сыяктуу аниондордун сандык катышы окумуштуулар тарабынан изилденип ден соолукка пайдалуу деп табылган [3].

➤ **Минералдык газдалган “Жалалабат 27” суусу.** Курамында Натрий, Магний катиондору жана Сульфат, Хлорид, Фтор, Кремний кислотасы сыяктуу аниондору бар дарылык-ашкана минерал суусундугу болуп эсептелет.

Кайра иштетүү продукциясы болгон сүт азыктарынын курамы:

➤ **Сүт 3,2 % “Белая-Река”.** “Кант-Сүт” жоопкерчилиги чектелген коомунун, курамында Кальций, Натрий, Калий, Магний, Фосфор, Темир, А, В₁, В₂, РР, С витаминдери бар сүт азыктарынын кайра иштетилген продукциясы болуп эсептелет.

Бул айрым тамак-аш продукцияларынын курамын карап адам заттын жашоосуна экономикалык да, экологиялык да, социалдык да жактан

таасир берерине ишенебиз. Себеби, экологиялык жактан таза, керектүү минералдык курамга бай тамак-аш продукциялар аларды колдонгон адамдардын организми не оң таасирин берип, кошумча каржылык чыгымдан сактап калат. Каржылык абалын жакшыртуу менен калктын социалдык абалын жакшыртууга болору баарыбызга белгилүү.

Ошондуктан тамак-аш продукцияларын кайра иштеп чыгууда, анын химиялык составына, адамдын организми не пайдалуулугуна, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө да көңүл буруп кароо, өндүрүүчүлөрдүн негизги милдети деп эсептесек болот.

Бул тамак-аш керектөөчүлөрдүн организми не, же сергек жашоо образына эле керектелбестен, башка өлкөлөргө экспорттоо боюнча ЕАЭБдин талаптарында бар. Мында экспорттоочу өндүрүштүк ишканалар тамак-аш продукциясынын составын логистикалык борборлордун талабына жараша өндүрүүсү каралган. Экологиялык жактан таза, минералдык курамы организмге пайдалуу заттарга бай болгон айыл-чарба, тамак-аш продукциялары ЕАЭБдин талаптарына ылайык иштелип чыккан болсо ЕАЭБке мүчө өлкөлөргө экспортоого уруксат берилет.

Белгилүү болгондой, биздин республикабыз австралиялык тукумдагы койлордон алынган жогорку сапаттагы жүн, жана эт, сүт багытындагы продукциялар өндүрүшү боюнча советтик мурунку өлкөлөрдүн арасында үчүнчү орунду ээлеген. Азыркы учурда ЕАЭБ өлкөлөрүндө жана алыскы чет өлкөлөрдө кызыгуу бар сапаттуу эт, сүт азыктары жана тоо балдары сыяктуу тамак-аш продукциялары биздин өлкөдөн чыгарылат.

Белгилей кетсек, дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө, айрыкча жогорку түшүмдүү айыл чарба өндүрүштөрү мамлекет тарабынан 40–70% субсидияланат.

Бул жерде айыл чарбасынын өнүгүшү үчүн каражатты кайдан табууга болот? Мамлекетибиздин ири тоо-кен тармагы өлкө каражаттарды камсыз кыла алат. Бул жерде чектелген жер ресурстары жана алардын өнүгүшү сыяктуу башка көйгөйлөр бар. Бирок, бул кыйын маселени чечүүгө болот. Анткени, учурдагы кырдаал жер ресурстарын сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу боюнча дүйнөдө эбегейсиз

зор тажрыйба топтоду, андыктан мамлекет үчүн жаңы технологиялар жана эң негизгиси саясий эрк жана коомдук колдоо керек экендигин далилдеди. Белгилей кетсек, Кыргызстанда айрым дыйкандар буга чейин айыл чарба продукцияларын, жогорку сапаттагы үрөндөрдү, мал-чарба өндүрүшү үчүн сапаттуу жаңы технологияларды алып келишкен.

Өлкөдө жогорку деңгээлдеги агрардык логистикалык борборлор акырындык менен түзүлүп жатат. Эл аралык стандарттарга жооп берген продукцияны сыноо жана сертификациялоо үчүн лабораториялар ишке кирип жатат [4].

Ошондуктан басымдуу көпчүлүк аймактары тоолуу болгон Кыргыз Республикасынын айыл-чарба продукцияларынын сапатуу даярдоо, өндүрүлгөн продукцияларды экспорттун талаптарына ылайыкташтыруу, алардын минералдык пайдалуу курамына назар салуу менен аймактардагы кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүүсүн жолго салуу керек.

Ошентип, агроөнөр жай тармагы республиканын негизги артыкчылыктуу тармагы катары таанылса, анда заманбап жабдылган финансылык, материалдык жана технологиялык база менен камсыз болуусу керек. Жаңы технологиялар, кадрлар учурдагы дүйнөлүк тажрыйбаны өздөштүрүү менен «жашыл экономиканы» ишке ашыруу ыктымалдыгы органикалык айыл чарба азыктарын экспорттоо жана камсыз кылуу максатында өз азык-түлүк коопсуздугун жолго салса болот.

Өлкөнүн аймактарындагы өндүрүш ишканалары тарабынан даярдалып жаткан сапаттуу продукциялар, экспорттоого ылайыкташкан айыл-чарба товарлары аймактардын өнүктүрүүчү негизги көрсөткүчү болуп эсептелүүсү керек. Андыктан атаандаштыкты, учурда суроо-талапты, эл аралык стандарттарды, ЕАЭБдин талаптарын, эмгек рыногундагы талаптарды эске алып, жергиликтүү айыл-чарба, тамак-аш өндүрүшүн, кайра иштетүүчү өндүрүш мекемелерин жакшыртуу зарыл.

Аймактык өндүрүш мекемелеринде маркетингдик жана илимий-изилдөөчүлүктү, сапаттуу анализди, билим берүү жана илимий-изилдөө мекемелери менен тыгыз байланышууну, мамлекеттик мекемелер менен биргеликте иштешүүнү

жолго салуу талабы коюлушу керек. Антпесе өндүрүштүк мекемелер эл аралык стандарттарга ылайыктуу продукцияны даярдоодо, жана аймактык экономиканы өнүктүрүүдө атайын изилденбеген, бир жактуу маалыматтар менен болуп, мамлекеттин өнүгүүсүнө салым кошуучу башка тармактарын жоготуп алууда.

Андыктан: Өндүрүлүүчү продукциясын ким, эмне үчүн, качан жана канча санда сатып алууга даяр? Эл аралык рынок кандай продукцияны талап кылып жатат? Кесипкөй, сапаттуу кадрларга кандай айлык акы төлөнүп берилет? Өндүрүштүк ишканалардан билим берүү мекемелерине кандай сунуштар бар? ж.б. ушул сыяктуу суроолорго жооп алуу менен билим берүү мекемелеринин өндүрүш менен байланыштарын анализдөө зарыл.

Аймактардагы кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык багытын иштеп чыгууда өнөр жайынын да, айыл чарбасынын да алдында турган көйгөйлөрдү аныктоо, агробизнес системасында рыноктук мамилелердин катышуучуларынын күчтүү жана алсыз жактарын түптөө зарыл. Бул үчүн SWOT-анализ ыкмасы менен стратегиялык талдоо ыкмасын колдонуу керек [5].

SWOT-анализ бардык анализдөөлөрдүн дисциплинардык инструменти болуп эсептелет. Аны аймактык өндүрүш ишканаларынын сырткы чөйрө менен байланышында, билим берүү тармактарында, бизнес-план, проектерди түзүүдө, ал эле эмес жеке жашоодо да колдонууга болот.

Мамлекетибиздин жана ар бир региондун стратегиялык өнүгүү багыттарын аныктоодо ар тараптуу анализдөө каралат. Ал үчүн кайра иштеп чыгуу тармагынын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу жана ага аймактык экономикага салым кошуу багыттарын аныктоо керек. Аныкталган багыттар боюнча аймактык жана улуттук экономикага салым кошууну ишке ашырууга болот.

Алгач кайра иштеп чыгаруу тармагынын жана айыл чарба тармагынын алдында кандай маанилүү көйгөйлөр тургандыгын аныктап алуу зарыл жана бизнес системасына рыноктук мамилеси бар катышуучулардын айырмаланган күчтүү жана күчсүз жактарын, аларга сыркы чөйрөдөн берилүүчү мүмкүнчүлүктөрдү

пайдаланууну жана коркунучтардын алдын алуу жолдорун анализдөө керек.

Анализдөөдө негизинен айыл-чарба продукцияларын өндүрүүнүн артыкчылыктары – экологиялык таза продукция, химиялык составынын организмге пайдалуу минералдык заттарга бай экендиги, эл аралык талаптарга жооп берген денгээли, эл аралык рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү каралуусу абзел. Ошондой эле кемчиликтери да каралып, бирок, ал кемчиликтерди артыкчылык жакка өзгөртүүгө бар мүмкүнчүлүктөр баса белгиленүүсү керек. Ошол эле мезгилде сырткы чөйрөдөн күтүлүүчү коркунучтарды да эске алуу зарыл экендигин анализдөө керек. Анткени ар бир сырткы чөйрөдөн күтүлүүчү коркунучтун алдын алуу, кемчиликерди жоюу менен артыкчылыктуу жакка өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн пайда кылат.

Анализдөөнүн жыйынтыгында жергиликтүү өндүрүштүк мекемелеринин экологиялык таза, эл аралык талаптарга жооп бере ала турган, керектөөчүлөрдүн социалдык-экономикалык абалына ылайыкташтырылган продукция өндүрүүсү аймактардын өнүгүүсүнө, аймактык экономиканын ал эле эмес жалпы мамлекеттин экономикасынын жакшыруусуна тийгизген таасирлери байкала баштайт. Анткени, ден соолукка пайдалуу минералдык курамдагы тамак-аш продукцияларын керектөө, ар бир адамдын ден соолугуна пайда келтирүү менен анын каржылык абалына да түздөн-түз таасир берет. Аны менен аймактык калктын катмарынын жашоо деңгээлин социалдык-экономикалык жактан жакшыртуу жагына салым кошсо болот.

Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан айыл чарба, дыйкан чарба тармагын, кайра иштетүү

өндүрүшүн өнүктүрүү зарыл. Ишканалардын өнүгүүсүнө, атаандаштык жөндөмдүүлүккө ээ болуусуна, атаандаштарга туруштук берүүсүнө атайын кластерлерди иштеп чыгуу жана аларды түзүлгөн кластердик моделдер боюнча иштөөгө бириктирүү чоң таасир берет.

Демек, аймактардагы дыйкан, фермер чарбаларын, кайра иштетүү өндүрүштүк ишканаларды колдоо аркылуу тамак-аш продукцияларынын экологиялык таза, ден-соолукка пайдалуу химиялык минералдарга бай курамда, эл аралык экспорттоо стандарттарына дал келе турган партиясын дардоого болот. Алар аркылуу аймактардагы калктын социалдык-экономикалык абалынын жакшыртуу, мамлекеттик экономиканы, аймактык экономиканы өнүктүрүү максаттарына жетүүгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы. Бишкек, 2018. URL: <http://www.president.kg/sys/media/download/52135/>
2. *Токсобаева Б.А.* Использование кластерного подхода в региональной экономике Кыргызстана / Б.А. Токсобаева // Вестн. КЭУ. Бишкек, 2018. № 4. С. 10–17.
3. *Молдалиев Ж.Т.* Кара-Кой булагынын суусунун химиялык курамы жана суу өсүмдүктөрүнүн мааниси / Ж.Т. Молдалиев., Т.Т. Жумабаева., Кадырова А.Д. // Вестн. ОшГУ, Атайын чыгарылыш. 2017. С. 116–117.
4. *Боконбаева А.К.* О перспективах развития экономики Кыргызской Республики / А.К. Боконбаева // Вестн. КРСУ. 2020. Т. 20. № 3.
5. *Имаралиев О.Р.* Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнө SWOT-анализ методунун тийгизген таасири / О.Р. Имаралиев // Вестн. ОшГУ. 2017. № 2. С. 77–81.